

Eräiden sanakirjatietojen lähteistä.

I

Elias Lönnrotin monumentaalisisä sanakirjassa silmä pysähtyy monen muun kummastuttavan ohella verbiin **kaviata**, jolle turhaan etsii johtopillista rinnakkaistapausta teonsanojemme valtavasta joukosta. Outous näyttää kuitenkin rajoittuvan vain hakumuotona olevaan infinitiiviin, sillä sanan käyttöä valaisemaan asetettu lause »peura kaviaa» osoittaa, että sanakirjan tekijälle on sattunut ilmeinen erehdys: *kaviata pro kavita*. Lukija voi ajatella, että syynä on ollut synonyymiksi esitetty *kavioita* 'nyttja hof, springa på hofvar, löpa': »peura kavioitsee» tai kantasanaksi mainittu *kavia* 'kavio'. Mutta Lönnrotin merkintä sisältää lisäksi hänen silloin tällöin muutenkin käyttämänsä viittauksen *Renv.*, mikä tarkoittaa, että Renvallin sanakirja on ollut tässä tapauksessa ainoa tietolähde ja että tiedon luotettavuus on Lönnrotin mielestä kyseenalainen. Tarkasteltakoon siis sitä.

Renvallilla, joka järjestää sanastonsa etymologisiin pesyihin ja joka verbien hakumuotona käyttää ind. prees. yks. 1 persoonaa, on *kavio* t. *kavio* sanan yhteydessä *kaviaan*: *-iata* 'ungulis utor, cursito, mit Hufen laufen' ja esimerkkilause »peura kaviaa». Lönnrotin infinitiivi on kuin onkin siis täältä, ei omatekoinen. Renvallilla on lisäksi yhtä erikoislaatuisen teemamuoto *kaviaan*. Eurén ei ilmeisestikään nähnyt tässä mitään outoa, koskapa hän toisti (1860) saman semmoisenaan, mutta Helenius (1838) piti ortografisten periaatteidensa mukaisesti mahdollisena kirjoittaa *kavian*: *iata*. Jos näitä tärkeimpien sanakirjojemme toistamia ja hieman muuntelemia muotoja ylimalkaan haluaisimme pitää »oikeina» ja yrittäisimme niitä äänteellisesti perustella, voisimme kenties tarttua ajatukseen, että *kavia* substantiiviin varhaisasu *kavja* (joka sivumennen sanoen on uudestaan kehittynyt lounaismurteiden itäryhmässä, ks. OJANSUU LMÄH II 74) on antanut aiheen verbille **kavjaan*: *kavjata*, vrt. *harja*: *harjaan*: *harjata*, mistä *vj* > *vi* kehityksen jälkeen olisivat syntyneet Renvallin esittämät erikoislaatuiset asut. Tätä tietä meidän tuskin kuitenkaan tarvitsee kulkea. Avaimen saamme Gananderin sanakirjasta.

V. 1786 puhtaaksikirjoitetussa osassa Renvallin päälähteenään käyttämää »Thesaurus Finnicusta» (I 361b) on *kavio* sanan pesyessä verbi *kavian -wiata* 'löper, trafwar, cursito', jota valaisee esimerkkilause »Nuori peura kawiaa wuorten ylitze, en hind springer öfwer bergen». Välitön vaikutelmamme on, että jos Gananderilla ei ole ollut sana-artikkeliinsa muuta aihetta kuin hänen esittämänsä sitaatti, niin juuri häntä on pidettävä syypäänä virheellisen *kaviata* muodon seppittämiseen, sillä sitaatti tuskin olisi oikeuttanut muuta kuin *kavita* asun. Hänen mielessään väikkynyt yhteys *kavio* sanaan on tehnyt hänelle ja myöhemmin hänen arvovaltaisille seuraajilleen tepposen. Juslenius ei verbiä tunne, eivät liioin muut vanhat leksikografimme. Olemmeko jo tiemme alkupisteessä?

Kerätessäni aikoinani aineksia kirjasuomen sanaston tutkimuksiini (oli vuosi 1927) olin saanut käsiini Lohjan rovastin Abr. Röringin suomentaman ja rusthollari Jaakko Forsmanin v. 1757 painosta kustantaman »Rackauden Ateria» nimisen hartauskirjan ja ennättänyt parahiksi 6. sivulle, ts. varsinaisen tekstin toiselle sivulle, kun huomiotani herätti predikaatti seuraavan virkkeen jälkimmäisessä lauseessa:

Nijn pitä meidän sijs juoxeman, nijtten hywain woidetten hajun tähden, sencaldaisella juoxulla, cuin yxi nuori peura c a w i a wuorten ylitze;

Etsiessäni myöhemmin sanakirjoista valaisua Röringin käyttämään verbiin, oli helppo todeta, että Ganander on ottanut sitaattinsa juuri tästä ja että myöhemmillä sanakirjantekijöillä ei ilmeisestikään ole ollut muuta lähdettä. Mutta ilmeni muutakin. Komparatiivilauseen kuva tuntui siksi tutulta, että oli syytä verrata sitä »Rackauden Aterian» reunaviitteen osoittamaan Raamatun kohtaan, Kork. v. 2: 8—9, joka 1685-vuoden painoksessa kuuluu:

Tämä on minun ystävänä äni, catzo, hän tule ja hyppä wuorilla, ja carca cuckuloilla.

Minun ystävän on metzäwuohen eli nuoren peuran caltainen, catzo hän seisoid meidän seinän tacana, ja catzo ackunast sisälle, ja curkistele häkin läpitze.

(Agricolalla oli ollut III 129 »hyppäpepi wortein päle, ia carcelepi Cuckulaisten päle» sekä »Peuran wasican caltainen», 1642:n Bibliassa »hyppä wuorilla, ja carca cuckuloilla», mutta »nuoren hirwen caltainen».) Kun kyseinen teos yleensä seuraa Raamatun sanontaa hyvin lähellä pysytellen, niin tekee mieli päätellä, että esimerkkilauseen *nuori peura* on nimenomaan Florinuksen Raamatusta, joka suomennostyön aikaan oli viimeksi ilmestynyt; kuva vuorista on samasta lähteestä, mutta *cawia* — sen täytyy olla suomentajan varastosta.

Onko suomesta löydettävissä verbi *kavita*: *kaviaa*? Toistaiseksi ovat etsinnät ja tiedustelut antaneet vain kielteisen tuloksen. Myös Lönnrotin *kavioita* on jäänyt vahvistuksetta. Entäpä jos kysymyksessä onkin Röringin tai hänen kirjanpainajalleen J. Merckellille sattunut painovirhe? On tarkoitettu muotoa *carca*, joka esiintyy siteeratussa raamatunpaikassa, mutta käsikirjoituksen *rc* on latomossa luettu *wi*. Hullumpaakin on satunut. Näin olisi tuo kirjallisuutta rakastava paholainen aiheuttanut Gananderista Lönnrotiin jatkuneen sanakirjatiedon, jonka vihdoinkin voimme poistaa. Tähän käsitykseen olen puolestani päätenyt.

II

Villadtz Nielsönin kirjoittama, Abr. Röringin suomentama »Rackauden Ateria, Jonga Jesus Christus on asettanut — —. Ruotzixi kääntty usiaman kerran, Monen Jumalata racastawaisen Sielun anomisen jälkeen; Ja nyt Ulosannettu Suomen Kielellä, Jacob Forsmannin Culutuxella. Turusa — — 1757» on useammin kuin kerran tarjonnut lisiään Gananderin sanakirjaan ja sen välityksellä jossain määrin vaikuttanut myöhempienkin sanakirjojen tietoaaineksiin. Gananderin tästä lähteestä ammentamien esimerkkien suureen lukumäärään katsoen voi herättää kummastusta, että mainittavia hakusana-aiheita ei jo käsiteltyä, erehdykseen perustuvaa *kaviata* tapausta lukuunottamatta liene Röringin suomennoksesta saatu. Ainoa, joka sellaisesta voisi käydä, on Gananderin *syötti* ~ *syöttä* artikkeliin (III 100a) otettu lainaus »Syötteet pannaan ongella kalan wjettexi», joka on saatu Röringin sivulta 218 (»Lihan himo, silmäin pyndö ja elämän coreus, jotca owat nijncuin ne syötteet, jotca ongella pannan calan wiettexi»), mutta josta Ganander ei ole tehnyt merkintää hakusanariviin. Renvallille tämä yhdessä toisen, nim. »laitilalaisen» sivukäsialan Gananderiin lisäämän esimerkkilauseen kanssa on voinut antaa aiheen *syötet*-artikkeliin tai ainakin siinä olevaan käännökseen 'esca alliciens piscium, avium, vulpium etc. captandorum e.c. lumbricus, cadaver'. Röringin kielen leksikaalisen martouden syy on kuitenkin yksinkertainen: »Rackauden Aterian» sanonta liittyy niin läheisesti Raamattuun ja oikeaoppisuuden keskeiseen fraseologiaan, että tilaisuutta erikoisuuksien käyttämiseen tuskin on tarjoutunutkaan — suomentajalle, jonka kotiseutu oli Lounais-Suomi. Silti eivät Gananderin Röringiltä ottamat, luullakseni aina lähdeviittauksitta esitetyt ainekset ole vailla mielenkiintoa, sillä niiden tarkastelusta Gananderin tapa suhtautua alkulähteisiinsä saa hyvää valaisua. Esitän seuraavassa niistä vain muutamia näytteitä, käytettävänä olevan tilan niukkuus estää julkaisemasta täyteläisempää luetteloa.

Arvioni mukaan Röringin sitaatteja voi Gananderilla olla n. satakunta. Esimerkkikappaleissa on ensin Nielsön-Röringin sitaatti ja sivunumero, sen jäljessä Gananderin sanakirjan viitenumero ja sitaatti, useimmiten myös sen käännös.

Minä tahdon sen Jumalan caswoin edesä tunnusta, että *Satana on syösnyt saman pistimen minun lihaani* 17 > II 384b Satana on syösnyt saman pistimen minun lihaani, har stött samma aggende retelse, frestelse.

ja *cosca perkele niijn cowasti rupeis hänen kimpuunsa, niijn hän wahtois*, kiristeli hambaitans ja *cuiwettui* 18 > III 237b Niijn hän wahtois, han fradgades, skum-mades.

He owat caicki wilpistellet, ja owat niijn cuin *carre ja saastaisus, joca raudasta eroitetan* 21 > I 342b Karre ja saastaisuus joka raudasta eroitetaan, Slagg, Järnslinder. [*karre* puuttuu Renv:lta, Lönnr. mainitsee murteellisuutena pro *karsi*, ei Gananderilta.]

Häijy sydän, joca — — ei tahdo käydä cohdastans edes — —, waan *teke meidän tiemme couckuisixi* 23 > I 466a Tekee meidän tjemme kouckuisixi, göra wära wägar orätta.

Cangia sydän, joca ei tahdo anda taiwutta itzeens nöyryteen, eikä myös *notkista itzens cuuliaisuuteen*, ja teke meitä niijn cowixi cuin kiwet 23 > I 328b kangia sydän, hårdt, oböjligt hierta. — II 262a Notkistaa itzens kuuliaisuuteen, böja sig til hörsamhet.

Yxi jaettu sydän, joca — — 23 > I 250b Jaettu sydän.

Lewotoin *sydän*, joca *lainehti* niijn cuin *meri* 23 > II 11b Sydän lainehtii kuin meri swallar, darrar.

Yxi cowettu sydän, joca *paisutta ja ilahutta itzens hecumasa* ja hywisä päiwisä, racasta ainoastans lihallisia menoja: on *surutoin, maca hänen syndins rahasa* 24 > I 468a yxi kowettu sydän, et förhårdadt hierta. [> Renv. sydän kovenee 'cor obdurescit', Lönnr. sydän kovenee.] — II 312b Sydän paisuttaa ja ilahuttaa itzens hecumasa, swäller, högmodas. [> Renv. sydän paisuu 'cor ira l. superbia intumescit', Lönnr. sydän paisuu 'hjärtat sväller (af vrede l. högmod)'] — II 443a Surutoin makaa hänen syndinsä rahgasa, på sin drägg.

Tämä paha sydän *teke* ihmisen — — *ulcocullaisexi Jumalisudesans, kiuckuisexi ja rackaudesta puuttuwaisexi* ajatuxesa ja mielesä 26 > I 427b Tekee kiuckuisexi ja rackaudesta puuttuwaisexi gjör en bitter och kärleks lös.

joca *on täynnäs haawoja*, jotca ei ole sidotut; *täynnäs weripahvoja*, joisa ei ainoastans ole märkää, mutta myös myrckyä 27 > III 303a on täynnäs weri pahkoja, full med blod bölder.

Sencaldaisen *yhteisen ripityxen teke* Propheta Daniel caickein puolesta 33 > II 486a Tekee yhteisen ripityxen, gör en gemensam, allmän synda bekännelse.

Hän näke taiwan mittamattoman korkeuden 35 > II 188b Hän näkee Taiwan mittaamattoman korkeuden, Seer himmeln omätliga högd, rymd.

Jätän yksityiskohtaisen vertailun esittämisen ja päätelmien teon Gananderin lähteiden erikoistutkimukseen. Jonkinlaiseksi täydennykseksi mainitsen lopuksi, että ainakin seuraavat Gananderin sanakirjan ainekset ovat esitettyjen lisäksi »Rackauden Aterian» aiheuttamat (hakusanan vastine kursivoitu):

I 45a Wastaanotta *Borgarin* ojkeuden (Röringin s. 76 = R76). — 110b Sinun tjes taita tulla sinulle *harhaaxi* (R221). — 110b Sinä olet *harhaillut* pois tjeldä (R70). — 150a Meidän oma tundomme on *herkkä* ja wikapää (R 39). — 196b on *hukutellut*, wetänyt ja wjetellyt meitä (R68). — 204b pitää *huoneenhallitusta* meidän kanssamme (R 59). — 209a *Hurtat* rippuwat meidän kinduisam ja haukkuwat meitä (R 92). — 240b monta *inhimillistä* heikoutta (R 48). — 272b *Johtuu* mjelees (R 40). — 349a Endisesä *kaswannosansa* (R 100). — 377b *Käwäistä* jokaitzen owen edesä (R 71). — 408b *Kijnnität* itzes Jumalan sanaan ja lupauxijn (R 37). — 415a yhteen *kimppuun* niwotut (R 60). — 523b Ej heidän jalkansa *kuulettuneet* (R 183).

II 13b misä *laidasa* meidän uskomme on (R 65), Tutkistelee ojkein omaa *laitaans* (R 66). — 71b wuotaa alas waatetten *Ljeppihin* (R 123). — 103b Tekewät *loukkauwen* keskenensä (R 38). — 106b ajwan *löyhä* perustus (R 133). — 211b *Mustalaiset* ej tahdo ihoons muuttaa (R 73). — 297a on seurakunnan *osallisuudesa* (R 56). — 310b *painelee* ja taistelee (R 37). — 421b huonetta *purjetaan* (R 59). — 443a makaa *rahkansa* päällä (R 195). — 445a hopia seppä selittää hopian *raiskasta* ja saastaisudesta (R 63). — 445b olis *raiskannut* työnsä (R 63).

III 54b on löytävä hänen salatusa sydämmens *sisusa* (R 59). — 155b *Tiuskui* hänen palvelioitansa (R 207). — 186a Joss *Tunnustelet* itziäs (R 217). — 223b Ettei hän olis *upponut* ylönpaldisesa murheesa (R 56).

Huomautan vielä kahdesta seikasta: 1. Kähden sanan liittoja, jotka *t o d e n n ä k ö i s e s t i* on saatu Röringin suomennoksesta, on huomattavasti enemmän kuin tähän näyteluetteloon on otettu, ja 2. Röringin kirjaa olen saattanut lukea pitkät matkat waivautumatta laskemaan luotinauhaani Gananderin aarnioihin.

III

Esitetty aines paljastaa meille menetelmän — ja nähdäkseni ainoan —, jota käyttäen voimme pyrkiä yksityistapauksissa määräämään niiden Gananderin sanakirjan sitaattien alkulähteet, joita hän ei itse ole ilmaissut. Menetelmä ei ole vaikea, mutta se on poikkeuksellista kärsivällisyyttä kysyvä. Emme voi lukea sanakirjaa palstajärjestyksessä, vaikka siten menetellen voimmekin suorittaa erinäisiä pääluokitteluja: Jusleniukselta kopioitua, Raamatusta (mutta mistä painoksesta?), virsikirjasta, Wege-liuksen postillasta jne. saaduksi ilmoitettua, vanhoihin runoihin ja kansan-omaisiin sananlaskuihin palautuvaa, suoranaisia murretietoja, muiden henkilöiden kynän lisäämää jne.¹ Menetelmä sisältää yksinkertaisesti sen, että otetaan kokeilumielessä ja periaatteellisesti samanarvoisena tarkastettavaksi jokainen suomenkielinen painotuote, joka on ilmestynyt ennen Gananderin sanakirjan puhtaaksikirjoitusvaihetta, ja vähänkin erikoiselta tuntuvan sanan kohdalla suoritetaan vertailu Gananderiin. Koke-
muksesta voin sanoa, että tulos on hyvin monissa tapauk-

¹ Ks. näistä esim. V. Tarkiaisen esitystä Virittäjä 1941 ss. 16—18.

sissa osoittautuva negatiiviseksi, ei vain yksityisten tietojen kohdalla, vaan monien kokonaisten kirjojen suhteen. Käytännöllisesti katsoen lienevät kaikki 1500- ja 1600-lukujen painotuotteet mitään antamattomia, mutta erittäin yleisesti tämä koskee 1700-lukuakin. Mutta sitten voi käydä niin, että kirja, josta alkaa tietoja tipahdella, heruukin pitkään. »Rackauden Ateria» on siitä oiva näyte. Toisena runsasantoisimpiin kuuluvana haluan parin harvinaisen sanatiedon vuoksi tällä kertaa esitellä studiosus Per (Pekka? Piera?) Grapen n. 1772 suomentaman ja 1776 ensi kerran painetun »Pispan ja Pro-Cancellerin Doct. Eric Pontoppidanin» teoksen »Kaunis Uskon-Speili», josta käytettävänäni on ollut toinen, 1802 ilmestynyt painos.

Per Grapesta tiedetään verraten vähän. Hän kuului peräpohjalaiseen sukuun, jonka esi-isä, saksalaissyntyinen Tukholman porvari Arendt Grape, oli 1600-luvun puolimaissa perustanut Kögäsen rautaruukin Pajalaan Tornionjoen varrelle ja josta sitten lähti varsinkin pappeja noiden suomalaisseutujen kansan keskuuteen.¹ Per Grape, jonka isä oli pappi, sittemmin Ylitornion kirkkoherra Isak Grape, oli syntynyt Jukkasjärvellä 1752, missä kuolikin kirkkoherrana 1810. Koti sijaitsi hänen nuoruusvuosinaan 1760—1763 Ala-, sen jälkeen Ylitorniolla.² Enempää Pippingin kuin Vaseniuksenkaan luettelossa häntä ei mainita Pontoppidanin »Uskon-Speilin» suomentajaksi, vaikka asia ilmenee kirjan alkuun painetusta Hernösandin tuomiokapitulun pöytäkirjan otteesta joulukuun 15:nä 1773.

»Uskon-Speilin» kieli on tyypillistä 1700-luvun hartauskieltä, varsin huonoa myöhemmän ajan mitoin arvioituna, mutta eräät yksilölliset piirteet kielivät suomentajan peräpohjalaisesta kotimurteesta. Tämä seikka tekee teoksen »Rackauden Ateriaan» verrattuna suorastaan rikkaaksi. Aiheessa pysyäkseni en ota murreseikkoja esitelläkseni muuten kuin eräiden puheeksi tulevien sanojen vaatiessa. Omaa mielenkiintoaan tarjoaisi Grapen kuten Röringin kohdalla senkin seikan tarkkaileminen, missä Gananderin sanakirjatyon vaiheessa lainatut katkelmat ovat päässeet mukaan — voi esim. huomata, että jokin sitaatti on tungettu ahtaaseen rivien väliin, kun taas toiset, useimmat, ovat sopineet väljiin varaamattomiin palstatiloihin —, mutta jätän tämänkin asian erikoistutkijan tehtäväksi ja tyydyn ensi sijassa esittelemään eräitä »Uskon-Speilistä» pidemälle periytyneitä sanatietoja, joihin huomioni on kohdistunut.

Kirjan s. 259 on seuraava kohta:

¹ Ks. PAULAHARJU Vanhaa Lappia ja Peräpohjaa, ss. 57—59.

² Ks. Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja, 12 ss. 73.

jos Hahdenhaldia, pimiällä yöllä, koska taiwas on enimmästi pilwillä peitetty, päättäis hallita Laiwaans nijden *tähtein* ojennuksen jälkeen *jotka hänen silmillens wähän haamahtaisit*, ja sillä wälillä Kompassians pois laskea, [hän tekisi tyhmästi] —.

Gananderilla on sana-artikkeli **haamahtaa** 'lyser dunckelt, obfusse luceo', siis = *häämöttää* (joka puuttuu vielä Renvalliltakin). Gananderin ainoa sitaatti »Tähdet jotka hänen silmillens wähä haamahtaisit, litet bläncka, dunckelt, som stjernor i tökna» osoittaa sanatiedon alkuperän kiistatottomasti. Renvallin sille antama muoto on yhtäpitävä: 'obscure luceo l. mico, ut stella ex coelo nebuloso, schi mmern, funkeln'. Mutta Lönnrotin käännösrivi 'hastigt framskymta, lysa skumt, skimra' sisältää teorioivan lisän »hastigt» — täytyihän *-ahta*-verbin hänen luokittelunsa mukaan olla momentaaninen.

Renvallin sanakirjassa on verbi **kalvehdin, -htia** 'obumbro, umbra tego, beschatten', jota valaistaaan partisiippiesimerkillä *kalvehtiva puu* 'arbor umbrosa l. patula'. Lönnrot täydentää kuvaa vain epäolennaisesti. Kumpikin viittaa kantasanaan *kalve*, jonka jo Jusleniuskin tunsii ('locus radiis solis vacans, ther solen eij kommer åt') ja joka on osoitettu myöhemmästä kirjallisuudesta tutun *katvi* t. *katve* sanan säännönmukaiseksi läntiseksi murrevastineeksi (ks. Virittäjä 1898, s. 80). Tässä yhteydessä on mielenkiintoista todeta, että Renvallin käyttämästä lähteestä, Gananderin sanakirjasta, verbi *kalvehtia* vielä puuttuu, mutta partisiippiadjektiivii *kalvehtivainen* 'skugga görande, skugrik, patulus, umbrosus' siinä on — ilmeisesti Grapen kielestä saatuna:

Jos sinä yhtä silmänräpäystä olet wirwottanut itziäs Elimin *kalwehtiwaisen Palmupuun alla*, ja juottanut sieluas — — niistä ihanaisista ja tuoreista autuuden lähteistä, nijn *älä laisku eli torku* 170 > I 323b Kalwehtiwaisen palmupuun alla. under et skuggrikt, skyggande palmträd.

Jusleniuksen sanakirja ei tunne *kierre* sanaa, joka nykykielessä on useamerkityksinen. Gananderilla ja Renvallilla se jo esiintyy. Tässä on syytä huomata merkitystehtävä (Gan.) 'ärtskaft och hummelref nästen? [?], cirrhus pisi l. lupuli', (Renv.) *herneen kierret* 'cirrus pisi quo sese perticis adnectit'. On mahdollista, että aihe on tässäkin Grapen suomennoksesta; siinä tapauksessa on kuitenkin tekstissä esiintyvää sanaa, joka semmoiseen esiintyy myös Gananderin sitaatissa, tulkittu väkivaltaisesti:

Yxi Humalan warsi, Herne, ja senkaltaiset pitkät ja maata myöden juoxewaiset kaswannot — — nähdän — — juoxewan maan päällä nijn pitkälle, siihen asti että ne sawuttawat yhtä puuta eli senkaltaista, jonga ymbäri ne saattawat kääriä itzensä, jota warten ne myös *owat saanet heidän hienot kierensä, joilla he tarttuwat kijnni* — — 55 > I 404b He owat saaneet heidän hjenot kjerensä, joilla he tarttuwat kijnni, fijna fästen, stänglar.

Grapen sana lienee ollut **kieri** eikä *kierre*, ellei kysymyksessä ole virhe. Toistaiseksi ei murteista ole saatu sille vahvistusta.

Lönnrotin **laiskua** 'bli lat, lättjefull, trög' on Renvallin välityksellä saatu Gananderilta (III 12b Laiskun -skua 'blir lat, piger fio'), jonka ainoa sitaatti (Älä laisku eli torku, blif icke lat eller slumrig, ne fias somnolentus) on samasta yhteydestä kuin äskeinen *kalvehtivainen*.

Lauko wesi, skjöljnings diskwatn (a Svec. Löga), jota Ganander (II 34a) valaisee lauseella »owat lasta yhtenä lauko weden kansa ulos kaataneet, med lögewatnet utkastadt», ei ole saanut sijaa Renvallin, ei liioin Lönnrotin sanakirjoissa, eikä siihen ole kiinnitetty huomiota silloinkaan, kun germaanislaisperäistä *lauka-, *lauko-pesyettä (msk. *laug* 'lavacrum', *lauga* 'lavare', *laugardagr*, s. *lauvantai* ~ *lauvontai*, vatj. *laukoja* 'pesijä', *laukopäivä* 'lauvantai' jne.) on etymologisessa kirjallisuudessa selvitelty, ks. FUF 13, s. 400. Mitä syytä Renvallilla lienee ollutkin sen ignoroimiseen, alkulähde on Grapen Pontoppidanin suomennoksessa¹ s. 111:

[oikeaoppisuuden kiivailijat] osittain äkkinäisyydestä, osittain wäärästä ymmärry-
xestä *owat* astunet yli määrän, ja yhtä kansa sekoittanet, ja nijnkuin sananlas-
kusa sanotaan: *lasta yhtenä lauko-weden kansa uloskaatanet*.

Renvall mainitsee *pikaisuus* sanan harvinaisena rinnakkaistapauksena lyhyemmän *pikuus*, eikä hän liene sitä tuntenut muusta kuin adverbien tavoin käytetyistä *pikuudesta* 'ex praecipitatione, praecipitanter', *pikuudelta* 'quam brevissime'. Lönnrot toistaa samat tiedot, mutta lisää kuitenkin erilliseksi artikkeliksi murteellisen adverbien *pikuen* 'hastigt'. Renvallin normaalistettujen asujen lähtökohtana on ilmeisesti ollut samantapainen murremuoto Gananderin sanakirjan II osan 375. lehdellä: *Pikuelda* 'som snarast'. Sitaatti paljastaa, että **pikuelta** on Grapen torniolaista:

[Uskovaisen hengellinen laiskuus] on aiwan toisesta muodosta, koska se ainoastans *pikuelda*, eli *sangen harwoin* itzensä ilmoittaa 267 > *pikuelda* eli *sangen harwoin*, på kort tijd och sällan.

Mistä Renvall on saanut elatiivin *pikuudesta*, ei tästä selviä.

Grapen suomennoksessa esiintyy adjektiivin tavoin käytettynä pass. partis. **puolttu**: *puoltun* 'puoli, puolikas, oik. puolitetty':

¹ Tämän ja edellisen sanan johdosta prof. Erkki Itkonen viittasi suullisesti Kotikielen Seuran kokouksessa 20. 4. 1950 sangen uskottavaan mahdollisuuteen, että Grapen peräpohjalaisten muresanojen joukossa on varmaankin lapista lainautuneita. Vrt. LINDAHL & ÖHRLING *laikot* 'blifva lat' ja *laugo* 'lavatio, bad, lögning', *laugob läggetet* 'värma vatten, hvarmed barn må lögas' (Obs. saepe & fere quotidie hac ratione infantes lavant Lappones.), *laugot* 'lavare, tvätta. löga' (de lavationie infantum dicitur). — Jo Agvicolalla I 389 *me* — — *laijskumme*.

Ei kelpa se, että *tulla* yhden vanhurskan Jumalan eteen puoldulla sydämellä A3a > II 419b (puoldu:) Tulla Jumalan eteen puoldulla sydämellä, med halfparteradt hjerta. — Koettele sijs sinun tietoas ja suostumustas. — —katzo wisusti jos ei se edellinen ole woimatoin, ja toinen wäärä ja wähetty eli puoltu 23 > II 420a (puoldu:) wähetty eli puolttu, deladt.

On todennäköistä, että Gananderilla ei *puoldu*-artikkeliinsa (puoldu -dun I. tun, adj. I. p. p. styckadt, deladt, divisus.) ole ollut muuta aihetta kuin nämä »Uskon-Speilin» sitaatit. Sanan muoto ja merkitys palauttaisivat sen luonnollisimmin transitiivisen *puoltaa* verbin yhteyteen, mutta tälle ei liene todettu puolittamisen merkitystä mistään. Sensijaan sanakirjat tuntevat intransitiivisen *puoltua* 'katketa kahdeksi, jakautua kahdeksi puolikkaaksi' (Gan. 'stycas, delas, dispartior', Renv. 'in dimidia abeo, divisor in partes dimidias, halbirt werden', Lönnr. 'blifwa halfverad, gå i tu'), ja tämän yhteyteen Ganander ja Renvall (muodossa *puoltu* 'divisus, haud integer') asettavat Grapelta toteamamme partisiippiadjektiivin. Myöhemmistä sanakirjoista sitä ei enää tavata.

Renvall mainitsee *sääri* sanan pesyeeseen kuuluvan adjektiivin *sääriwä* 'repentinus, celer, schellbeinig, hastig'. Tästä on esimerkkinä konneksio *sääriwä valo* 'lumen repentinum'. Sulkeisiin Renvall on merkinnyt etymologioivan selityksen: 'cruribus citatis adveniens', mistä päättäen hän on edellyttänyt verbiä *sääriä* 'cruribus citatis advenio', vaikka ei olekaan sitä kielestä tuntenut. Lähde, josta Renvall on niukan tietoaikensa ammentanut, on taaskin Gananderin sanakirja. Siinä on III 23a — niinkään *sääri* sanaan alistettuna — adj. *Sääriwä* 'hastig, celer, repentinus' ja tätä valaiseva sanaliitto *sääriwä walkeus* 'et stickande hastigt lius'. Kirjallisuudesta on luullakseni osoitettavissa kohta, mistä Ganander on esimerkkinsä voinut saada, ja se on »Uskon-Speili». Yhteydessä, jossa puhutaan Jumalan ja ihmisen hengen toisiinsa siten suuntautuvasta samanaikaisesta rakkaudesta, että »nämät kahdet henget pistäwät heidän tulensa ja sätehensä toisihinsa», selitetään:

Tätä suurta salaisutta owat wanhat kutzunet ei ainoastans sääriwäxi walkeudexi, ja kirkastamisexi, ninjkuin jo yldäkyllä näydetty on; waan se kutzutan myös muutamilda warjomisexi 128.

Ehdottomasti herää epäily etteivät Ganander ja Renvall olekaan oikeassa tulkitessaan »sääriwän» valkeuden I. valon 'nopeaksi, äkilliseksi' (ikäänkuin kiireisin säärin saapuvaksi). Huomattakoon, että Lönnrot ei ole uskaltanut ottaa tätä tapausta puheeksi. Hänellä on vain verbi *sääriä* 'springa lätt I. flinkt, lägga i väg, skynda i lopp' ja tähän kirjaimellisesti liittyvä partisiippi *sääriwä*, mutta ei viittaustakaan valoon. Loppujen lopuksi lieneekin kysymys toisin ymmärrettävästä *sääriä* verbistä, siitä,

joka ilmestyy vasta Lönnrotin lisävihkoon sanonnassa »päivä sääri», so. 'himmeln är strimmig', ja joka sisältyy eräistä murteista tuttuun sananlaskuun »Poudiksi kuu kehii, satehiksi päivä sääri.» Kittilästä on merkitty toteamus: »tulee pahat ilmat kun aurinko sääri». Karttulassa selitetään: »Päivä seärii, kun auringosta syöksyy erilaisia valosoihtuja joka suunnalle». Mutta mainitun sananlaskun toisinnot sisältävät myös substantiivisen konneksion *päivän sääri*: »Kuumeheksi kuun kehikkö, sateheksi päivän sääri» jne. pienin paikallisin eroavuuksin. Lönnrotin mukaan *päivän sääri* 'Ijusstrimma på himmeln (vid solnedgången)'. Etymologisesti tämä on varmaankin sama kuin ruumiinosan nimitys *sääri*. Eräissä murteissa pyörän puolapuita l. kehrävarsia nimitetään »sääriksi», mikä on sinänsä ymmärrettävä metafora, eikä sellaisen säteittäisilmiön kuin pilvi-taustalla näkyvän auringon valoviuhkan tai -kartion nimittämisen *päivän sääriksi* tarvitsee kummastuttaa.¹ Siihen on johdettu varmaankin jo varhain, koskapa liivissäkin *säär* voi merkitä 'kuuropolveä, sade-, rae-tai lumikuuroa'. Grapen suomennoksesta saa *sääri* 'säde' -merkitykseen lisävalaisua seuraavastakin kohdasta: Kun opetuslapset Emauksessa tun-sivat Jeesuksen hänen tavastaan taittaa leivän,

silloin langeis tämä kirkas walkeus *säärittäin* heidän sydämensä pohjaan, ja he tulit nyt ikänäns kuin itzestäns pois temmatuxi 123.

Ganander on tosin tähänkin soveltanut selitystä **Säärittäin** 'i hast' (ks. III 23a), mutta varmaankin väärin. Mainittuani vielä, että Lönnrotin lisävi-hossa on *sääriä* verbin rinnakkaisjohdannainen *sääreillä*: »aurinko sääreilee skiner så att strålarna äro liks. i knippor på solrökig bottenfärg», voin-kin tämän tapauksen päättää arveluun, että sanakirjantekijöillä tuskin on ollut tosiasiallista aihetta 'juoksemista, kiirehtimistä' merkitsevän *sääriä* verbin ja sen partisiipin esittämiseen. Kaikki on saanut alkunsa Grapen suomennoksesta, jossa esiintyvät *säärittäin* 'säteittäin, valovir-toina' ja *säärivä* 'säteilevä' on tulkittu väärin.

tilaisuus on niitä sanoja, joita on pidetty murteiden taistelun ajan uudissanana (ks. SUST LII, s. 106, Virittäjä 1939, s. 18). Jälkimmäisen otaksuman, joka viittasi Abr. Poppiukseen ensi käyttäjänä, esittämisen aikoihin Gananderin sanakirjan III osa ei ollut tutkijan tavoitettavissa, koska se oli jäljennöspainoksen toimittamista varten varattuna. Siitä olisi näkynyt, että *tilaisuus* '[tilfalle, lägenhet, läglighet,] tilstånd' on ollut G:lle tuttu mm. kirjallisuuden perusteella. Hänen ensimmäinen sitaattinsa onkin Grapen suomentaman »Uskon-Speilin» esipuheen ensimmäisestä kappaleesta.

¹ Vrt. FUF 19, s. 89—90.

Ja etten me mahdais unhohta itziämme — —, niijn on hän andanut meille tämän Speilin, josa me *taidamme katzella meidän tilaisuuttamme* A2a > III 151a Taidamme katzella meidän Tilaisuuttamma, wärt tilstånd.

Kuten näkyy, *tilaisuus* on tässä, samoin kuin vanhimmassa käytännössä yleensä nykyisen *tila* sanan synonyymi. Samoin on laita useissa muissa Grapen suomennoksen tapauksissa (esim. ss. 3, 33, 37, 155, 175, 178, 179, 182, 184, 198 jne.) ja kaikissa Gananderin ja Renvallin esittämissä sitaateissa. Grapelta Ganander on ottanut vielä seuraavat:

Tämä on nyt *sen ylönannetun Morsiamen tilaisuus* 177 > Sen ylönannetun morsiamen tilaisuus, den öfvergifna brudens tilstånd. — oma-rakkaus — — estä ihmistä oikein ja puolen pitämätä *tutkimasta omaa tilaisuuttans* 225 > Tutkia omaa tilaisuuttansa, betragta sit tilstånd.

Gananderista lähtien sanakirjamme ovat tunteneet **vaarantaa** verbin, jota ei ole ainakaan välittömästi samastettava nykyisen kirjakielen tunteman homonyymin kanssa, joka merkitsee 'saattaa vaaraan, panna alttiiksi'. Ganander selittää: *Waarannan -ndaa* 'det angår, rör dig, ad me, te attinet' ja hän viittaa Turun puolen murteesta toteamaansa esimerkkiin »waarandako se minua, angår det mig». Lisäksi hänellä on joukko kirjallisuussitaatteja. Kun vanhastansa tiesin Juhana Wegeliuksen Postillassansa joskus käyttävän tätä sanaa ja Gananderin myös tätä teosta silloin tällöin siteeraavan, vertasin siitä tekemäni poiminnot Gananderin esittämiin. Tulos oli täysin negatiivinen. Toisin kävi, kun otin tarkasteltavaksi » Uskon-Speilin»: k a i k k i Gananderin sitaatit ovat siitä peräisin.

Waan misä [suostut totuuteen]? Jo nijsä asioisa, jotka ei ole sinun wanhaa Adamiäs wastan, ja *nijsä kuin wähin sinuun warandawat* 23 > III 234a Nijsä kuin wähin sinuun warandawat, idet som minst gör dig förfång. — sillä *se sinuun waaranda* 24 > III 234a Se sinun waarandaa, det rörer dig. — Mutta *sinä katumatoin et wapise, ehkä helwetti niijn totta sinuungin waaranda, kuin heihin* 26 > III 234b Sinä et wapise ehkä helwetti niijn totta sinuungin waarandaa, kuin heihin, är at befara för dig. — Jumala — — juuri hänengin päällensä tarkotta, *ja että asia juuri hänengin waaranda* 30 > III 234b Ja että asia juuri hänengin waraanda, äfven rör, angår honom. — itzekungin uskowaisen personan pitä wälttämätä sowittaman itze päällensä erittäin Suostumisen sijhen totuuteen, *kuin jotakuta Jumalan Armon lupausta waaranda* 30 > III 234b Kuin jotakuta Jumalan armon lupausta waarandaa, rörer något Guds nådes löfte.

Nykykieli asettaa *valmius* asun *e*:llisen **valmeus** muodon edelle, mutta Lönnrot näyttäisi olleen toisella kannalla siitä päättäen, että hän *valmius* sanasta viittaa sanaan *valmeus*, jonka yhteydessä kaikki selitykset ovat. Sanakirjallisena lähtökohtana on ollut Ganander, jolla on vain *Walmeus*

'färdighet, beredwillighet', ja väliportaana tietysti Renvall, joka luultavasti teorioiden lisäksi sen rinnalle i:llisen muodon. Kaikki Gananderin sitaatit taas ovat »Uskon-Speilistä»:

jos me yhtäläisesti ja ahkerasti juoxisimma tätä tietä myöden, — — ni:n Jumala — — *suurella walmeudella ja ilolla* asettais ja saattais meitä kaikkein päälle 156 > III 254b *Suurella walmeudella ja ilolla, med stor färdighet.* — rakkaus Jumalan tygö ja *walmeus händä palwelemaan* 266 > *Walmeus händä palwelemaan, beredwillighet, at tjena honom.* — se olewainen eli olendo hartaus ei ole — — muu, kuin *wakainen sydämen walmeus* — — pysymään lujana Jumalasa 269 > *Wakainen sydämen walmeus, stadigt hiertats färdighet, redo.*

Ganander tietää Tornion murteessa käytettävän verbiä **vatkata** samaa merkitseväenä kuin *nakata*, so. 'kastar, slänger, projicio', onpa hänellä sille etymologiakin: »a sonu 'hwatt'». Jusleniukselta *vatkata* puuttuu. Heittämisen merkitys sanalla on nykyistenkin tietojen mukaan esim. Tärännön, Vittangin, Jyykeän ja Vesisaaren murteissa. Onko Ganander saanut tietonsa puhekielestä vai ainoastaan kirjallisuuden välityksellä, jää arvatavaksi. Joka tapauksessa hänellä on sitaatti Grapelta:

molembain uskon muotoin wälillä on sama eroitus, kuin — — *kiwen korkialle watkamisen* ja sen putomisen wälillä hänen päähänsä, *joka sen watkais* 62 > III 277a *kiwen korkialle watkamisen, en stens högt upkastande.* — joka kiwen watkais, som kastade steen up.

Renvall rinnastaa lyhyesti *vatkaan* t. *vatkan* Tornion murteen sanoina tutumpiin *nakkaan, vätkään*, Lönnrot jättää murteen mainitsematta.

Renvallilla ja Lönnrotilla on *virkeys* sanan rinnalla **wirkkuus** jonka ensinmainittu ilmoittaa harvinaiseksi. Gananderilta taas *virkeys* kokonaan puuttuu, mutta hänellä on *Wirkkuus* 'munterhet, alacritas' (myöh. lisätty 'flitighet'). Siitä päättäen, että ainoa sitaatti on Grapen suomennoksesta, sana on siitä joutunut Gananderiin ja edelleen Renvallille:

Että näkymätöin sielu on ruumisa, todista sen *lijkundo ja wirkkuus* 107 > III 338b *lijkundo ja wirkkuus, snabbhet, hastig rörelse.*

Seuraavasta täydennysluettelosta, joka on laadittu lukuisien pistokokeiden tuloksista samaan tapaan ja samoin varauksin kuin edellä »Rac-kauden Aterian» sivuilta poimittu, saa summittaisen käsityksen siitä, miten ahkerasti Ganander on käyttänyt »Uskon-Speiliä» — paitsi hengelliseksi rakennukseksen — myös rakkaimman maallisen askartelunsa hyväksi. Käsitykseni mukaan siihen sisältyy mm. eräitä kirjasuomen sanaston ensiesiintymiä.

I 19a taitaisimme somaasti ja *alkiasti* elää (Grapen s. 221 = G221). — 22a joss wjellä suuriakin weden wirtoja meidän päälle *amulltaisiin* (G 35). — 51a pyhydesä *edistänyt* (G 98). — 51a suuret ja tunduwat *edistyæt* (G 265). — 73a Jotka owat hen-gen *Esikoisia* maistaneet (G 159). — 89a Ej sinun pidä ensingään *haastaman* armon sisällisen tundemisen päälle (G 171). — 102b *Halpauden* tähden (G 91). — 120a Tulewat heidän endisijn syndisijn *hauskutuiins* ja seuroihins (G 77). — 122b *Häätyy* etzimään (G 43). — 179b ylön *hopusti* (? G 70). — 224b *ihandeli* morsiatansa (G 117). — 265a wanhoille antaa hän *järiätä* leipää syödä (G 180). — 272b mjeleen *johtuneilta* ajatuxilta tulewat estetyxi (G 69). — 279a *jännittää* jousta ylön rajusti (G 66). — 363b *Kaximjelinen* — — jolla on ikänensä kuin kahtalainen sjelu ja sydän yhdesä ruumijsa (G 89). — 397a pysyä *Keskimääräsä* (G 66). — 425a Ej ole wjellä *Kiskonut* sydändänsä irti maailmasta (G 159, 188). — 442a *Kokottawa* sjelun ikä-wöitemys (G 99).

II 72 Ne wahat täyteen kaswaneet lapset ej tarwitze sitä *ljepiätä* rieskan ruokaa (G 180). — 106b Se ej ole niijn *löyhäsä* (G 34), se on *löyhä* ajatus (G 20). — 173b sekaanduwat maailman turhaan *metelijn* (G 205). — 219a andais hywän *myötäisen* siwu mennä (G 214). — 219b *Myödyttää* eli wanhurskautta ljewittää (G 254). — 272b Sydän on luonnosta taipunut *nureihin* ajatuxijn Jumalasta (G 31). — 336b Sinä naurat ja *pauhaat* synneisäs (G 26). — 366a Jumalan neuwwon *piteestä* teistä (G 221). — 373b poikki *pjirut* yhdesä ymmyrkäisesä Sirkkelisä (G 232). — 433b lukiani sinne *pyörrytän* (G 273). — 436a *pysäändyä* siihen (? G 169), *pysäändyis* yhteen kohden (G 170). — 443b Keski *rahtu* sirkelisä (G 232). — 450a minun ruumijni on *ramoittu* (G 143).

III 25a hänen kunniansa *sädeh* (G 213). — 26a *Säjjäri* tijma kellosa sijrtyy joka silmän räpäyksesä (G 265). — 54b Tulee johdatetuxi *sisimmäiseen* kammioon (G 158). — 63b minä en taida *somemmalla* lopettaa (G 218). — 70b se kanda *sowemmasti* sitä nimeä (G 90). 73a ikänäs kuin *sjujuneilla* säteheillä (G 148). — 124b *Tarkkahimman* l. Tarkimman oman tundonsa jälkeen (G 238). — 133b *Tärkki* raja (G 42). — 184b Nijn on se *Tundomerkki* siihen (G 92). — 272b pitää ennen kaikkia wiriästi *wartioilans* seisoman (G 171). — 286a meidän tulee pitää se *wälikappaleellisna* pyhän Hengen todistuxena (G 107), *Wälikappaleettomalla* sisälle andamisella (G 33), *Wälikappalematoin* (G 16, 33, 38, 286 ym.). — 334a Ej ole se wähä *wimmaus* (G 217). — 355b Ettei he kaikella waiwallansa kuin he sen päälle owat *wuowanneet* (G 271).

IV

Yhteenvetona esitetystä havainnoista voisi esittää näkökohtia, jotka lienevät ennestäänkin tuttuja tärkeimpien sanakirjojemme parissa askarrelleille. Gananderilla on runsaasti sitaatteja paitsi Raamatusta, virsikirjasta ja keskeisestä suomenkielisestä runoudesta myös lähteistä, joiden kirjallinen ja kielellinen arvo on varsin vähäinen. Niistä hän ammentaa yllättävän runsaasti ja — siihen katsoen, että alkulähde jää mainitsematta — sanamuodolleen liiankin tarkasti. Fraseologian kannalta useat hänen sitaattinsa ovat varsin vähäpätöisiä. Renvall taas puristaa Gananderin aineistosta ytimen mehuttomaksi, eikä hänen pyrkimyksiinsä näytä ensinkään kuuluneen havainnollisten sitaattien esittäminen. Hän ottaa

edeltäjänsä esimerkkilauseet huomioon vain sikäli kuin niihin sisältyy jokin tyypillinen konneksio, jonka hän esittää riisuttuna pelkäksi kaavaksi. Mutta nähtävästi vain tämä menettelytapa teki silloisissa oloissa mahdolliseksi kauan vireillä olleen, tieteen tarpeita tyydyttävän suomen kielen sanakirjan hankkeen toteuttamisen.

MARTTI RAPOLA